

प्रकरण तिसरे

प्रशासन

ब्रिटिश अंमलात एतदेशिय संस्थानाधिपती केवळ नामधारी बनले होते. ते ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या हातातील कळसूत्री बाहुलीप्रमाणे वागत होते. त्यांना बाह्याक्रमण किंवा अंतर्गत बंडाळीची कसलीच भीती उरली नव्हती. बरेच संस्थानाधिपती रयालीसुशालीचे जीवन जगत होते. त्यांना आपल्या कर्तव्याची, जनहिताची कसलीच जाणीव राहिली नव्हती. संस्थानांचा अंतर्गत कारभार बऱ्याच अंशी अदारुणदीचा, अकार्यक्षम, प्रुष्ट झाला होता. बऱ्याच संस्थानांच्या कारभारात प्रशासन नावालासुध्दा उरलेले नव्हते. या पार्श्वभूमीवर विसाव्या शतकात औंध संस्थानचे प्रशासन कसे होते हे जाणून घेणे उद्बोधक ठरेल. विसाव्या शतकातील औंध संस्थानच्या प्रशासन व्यवस्थेचा प्रस्तुत प्रकरणात अभ्यास केला आहे.

विसाव्या शतकामध्ये औंध संस्थानचा प्रदेश स्फसंध नव्हता. संस्थानातील गावे विसुरलेली होती. संस्थानचा मुख्य राज्यकारभाराच्या सोईच्या दृष्टीने तालुक्यामध्ये विभागलेला होता. सन १९३५ पूर्वी औंध संस्थानात राज्यकारभाराच्या सोईसाठी (१) आटपाडी, (२) कुंडल, (३) गुणदाळ हे तीन तालुके व (१) ठाणे औंध, (२) ठाणे किन्हई, (३) ठाणे संगम-माहुली ही तीन ठाणी होती. परंतु राज्यकारभाराची सोय व राज्यकारभाराचा सर्व या दृष्टीने तीन तालुके व तीन ठाणी ठेवणे हितावह नाही असे दिसून येताच (१) किन्हई ठाणे, (२) संगम-माहुली ठाणे ही दोन ठाणी औंध ठाण्यात समाविष्ट करून सन १९३५ मध्ये संस्थानात सहाच दर्जाचे औंध, आटपाडी, कुंडल आणि गुणदाळ असे चार तालुके बनविण्यात आले.

सन १९३५ मध्ये औंध तालुक्यात ७ गावे व २ वाड्या होत्या. आटपाडी तालुक्यात तेव्हा ३३ गावे व ५२ वाड्या होत्या. कुंडल तालुक्यात १६ गावे व ५ वाड्या होत्या आणि गुणदाळ तालुक्यात एकूण १७ गावे होती. संस्थानातील हे प्रशासकीय विभाग स्कास स्फ लागून नव्हते. ते सातारा आणि विजापूर

जिल्हात विखुरलेले होते. औंध तालुका कोरेगाव व सातारा यास लागून होता. आटपाडी तालुका तत्कालीन सातारा जिल्हातील खानापूर व माण आणि सोलापूर जिल्हातील सांगोला व माळशिरस या तालुक्यांच्या हद्दीस लागून होता. कुंडल तालुका हा खानापूर, कराड, तासगाव व वाळवा यामध्ये होता. अशाप्रकारे संस्थानचे हे प्रशासकीय विभाग इतस्ततः विखुरलेले होते. त्यामुळे प्रशासनाचा खर्च जास्त होत होता. हे उघडच आहे. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हे विसाव्या शतकात दीर्घकाल औंध संस्थानचे अधिपती होते. त्यांच्या कारकिर्दीमध्ये औंध संस्थानची प्रशासकीय व्यवस्था कशा स्वभावाची होती याचा या प्रकरणामध्ये आपणास अभ्यास करावयाचा आहे. संस्थानचे तत्कालीन प्रशासन द्विस्तरीय केंद्रिय आणि तालुका स्तरीय होते. मुळी प्रशासन, न्याय प्रशासन, पोलीस प्रशासन ही संस्थानची राज्यकारभाराची प्रमुख अंगे होती. औंध संस्थानच्या प्रशासनाचे द्विविध स्तर व त्याची प्रमुख अंगे यांचे प्रस्तुत प्रकरणात विवेचन करावयाचे आहे.

केंद्रिय प्रशासन :

इ.स. १८१८ मध्ये ब्रिटिशांनी पेशवाई नष्ट केल्यानंतर इ.स. १८२० मध्ये त्यांनी पंतप्रतिनिधीशि स्वतंत्र करार केला आणि या करारान्वये औंध संस्थान हे ब्रिटिशांचे मांडलिक बनले. त्यामुळेच औंध संस्थानाचे विसाव्या शतकातील सर्व अधिपतीसुद्धा ब्रिटिशांचे मांडलिक होते. राज्यकारभाराच्या अर्कात बाबतीत दिवाणी व फौजदारी बाबतीत त्यांना पूर्ण अधिकार होते. त्यांचा अंमल संस्थानच्या सर्व प्रदेशावर चालत होता. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींची कचेरी औंध येथे होती. परंतु संस्थानच्या सर्व कामकाजावर देखरेख ठेवण्याचे काम पोलिटिकल सर्जंट या नात्याने ब्रिटिशांचे सातारचे कलेक्टर पाहात होते. पोलिटिकल सर्जंट हा ब्रिटिश सरकार व औंध अधिपती यांच्यामधील दुवा होता.

राजकीय बाबतीत इ.स. १९३३ पर्यन्त पोलिटिकल एजंटकडे महत्वपूर्ण अधिकार होते. त्या पोलिटिकल एजंटमार्फत प्रतिनिधींचे ब्रिटिश सरकारशी संबंध होते. पोलिटिकल एजंट बाळासाहेबांना म्हणजे खुद्द प्रतिनिधींनासुद्धा जाब विचारू शकत होता. संस्थानचा राज्यकारभार व्यवस्थित चालवता येत नाही असे ब्रिटिश सरकारला कळवून तो औंध अधिपतींना सत्तेवरून दूरही करू शकत होता. दरवर्षी संस्थानात धडणा-या धर्तीची इत्यंमत माहिती देणारा औंध संस्थानचा वार्षिक प्रशासन अहवाल संस्थानाधिपतींनी पोलिटिकल एजंटकडे सादर करणे आवश्यक होते.

इ.स. १९३३ नंतर मात्र प्रतिनिधींचे पोलिटिकल एजंटमार्फत ब्रिटिश सरकारशी असलेले संबंध समुष्टात आले. नंतरच्या काळात इतर संस्थानिकाप्रमाणेच प्रतिनिधींचे ब्रिटिश सरकारशी असणारे संबंध मे. एजंट टू दि गव्हर्नर जनरल फॅर डेक्कन स्टेट्स, कोल्हापूर यांचे मार्फत चालू राहिले. त्यामुळे औंध अधिपतीस आपल्या अडीअडवणी थेट वरिष्ठ सरकारपुढे मांडण्याची संधी मिळू लागली.^१

औंध संस्थानात अधिपतींच्या सालोसाल केंद्रातील वरिष्ठ अधिकारी म्हणजे संस्थानचा कारभारी हा होय. सन १९३०-३१ मध्ये या अधिका-याची 'कारभारी' ही संज्ञा बदलून त्यास 'दिवान' ही पदवी देण्यात आली. सन १९३९ नंतर मात्र हा अधिकारी 'मंत्री' या नावाने ओळखला जाऊ लागला. तो प्रमुख मुलकी अधिकारी होता. या अधिका-यास संस्थानची सर्व मुलकी कामे व महत्वाची फौजदारी कामे करावी लागत होती. त्यासाठी त्यास डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व डिस्ट्रिक्ट जज्याचे अधिकार दिलेले होते. या अधिका-याने दिलेल्या निर्णयाविषुद्ध संस्थानाधिपतींच्याकडे अपील दाखल करता येत होते. या अधिका-याची कचेरी औंध येथेच परंतु स्वतंत्र होती.^२

कारभा-याच्या हाताखाली असणारा केंद्रातील अधिकारी म्हणजे दप्तरदार हा होय. या अधिका-याच्या नावावरूनच त्याच्याकडे कोणते काम असावे याची कल्पना करता येते. या अधिका-यास सर्व खात्यांचे हिशोब तपासण्याचे काम करावे लागत होते. शिवाय या अधिका-याकडे ऑध येथील फास्ट क्लास मॅजिस्ट्रेट व सेकंड क्लास जज यांचे अधिकार होते.^३

इ.स. १९२२ मध्ये बाबासाहेबांचे प्रथम चिरंजीव राजेसाहेब बॅरिस्टर होऊन इंग्लंडहून परत आल्यानंतर त्यांनी केंद्रिय प्रशासनात सेक्रेटरीची पध्दत सुरू केली. प्रत्येक खात्याचा कारभार स्वतंत्र करून त्यावर सैका सेक्रेटरीची नेमणूक करण्यात आली. सुखातीस प्रत्येक खात्याचा जमा-खर्च सेक्रेटरीच्या नियंत्रणाखाली स्वतंत्र ठेवले जात. परंतु यामध्ये असा दोष उत्पन्न झाला की प्रत्येक खात्याच्या खर्चावर ऑडिट खात्याचे पाहिजे तेवढे नियंत्रण राहू शकले नाही. त्यामुळे ही हिशोबी अडथळी दूर करण्यासाठी सन १९२९ नंतर प्रत्येक खात्याचा सजिना स्वतंत्र ठेवण्याची पध्दत बंद करण्यात आली. यानंतर प्रत्येक खात्याच्या सेक्रेटरीने आपल्या खात्यास अंदाजे किती खर्च येईल हे ठरवून तेवढ्या रकमेची सरकारी सजिन्यातून मागणी करण्याची पध्दत सुरू करण्यात आली. या पध्दतीनुसार सेक्रेटरींना या रकमेतून आपल्या अधिकारात खात्यावर आवश्यक तो खर्च करता येत होता. प्रत्येक खात्याचा सेक्रेटरी हा दरबाराचा पूर्ण जबाबदार होता. या पध्दतीमुळे सेक्रेटरीचे त्या त्या खात्यावर पूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित झाले. त्यामुळे संस्थानच्या राज्यकारभारात बरीच सुधारणा झाली. सेक्रेटरीची ही पध्दत फक्त इ.स. १९३८ पर्यंत अस्तित्वात होती. सन १९३९ मध्ये सत्तांतर होऊन संस्थानची सर्व सत्ता लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या हाती गेली. लोकप्रतिनिधींचे मंत्रिमंडळ सत्ताहस्त झाले.^४

तालुका प्रशासन :

ऑध संस्थानचा मुख्य राज्यकारभाराच्या दृष्टीने तालुक्यांमध्ये विभागलेला होता. तालुका हा प्रशासनातील सर्वात मोठा घटक होता.

तालुक्याचा प्रमुख अधिकारी मामलेदार हा होता. प्रत्येक तालुक्यास स्वतंत्र मामलेदार होता. मामलेदार हा तालुक्याचा मुलकी अधिकारी होता. तालुक्यातील महसूल जमा करून तो केंद्राकडे सुपद करणे हे काम मामलेदारास करावे लागत असे. या अधिका-याची नेमणूक करणे व त्यास बदल करण्याचा पूर्ण अधिकार संस्थानाधिपतींनाच होता. या जागेवर योग्य, लायक व्यक्तीची नेमणूक केली जात असे. या अधिका-यांना संस्थानाकडून पगार मिळत असे. आटपाडी तालुक्याच्या मामलेदारास वर्ग १ मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार होता. तर कुंडल व गुणदाळ येथील मामलेदारांस वर्ग २ मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार होते. १

तालुक्यातील मामलेदाराच्या सालोसालचा दुसरा अधिकारी म्हणजे फौजदार, सब इन्स्पेक्टर हा होय. हा पोलिस अधिकारी होता. संस्थानात लष्कर असे नव्हते. सब इन्स्पेक्टरला पोलीसांच्या मदतीने तालुक्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्याचे काम करावे लागत असे. तालुक्याच्या मुसम ठिकाणी त्याची कचेरी होती. परंतु त्याचे मुसम ठिकाण औंध येथे होते.

ग्राम प्रशासन :

औंध संस्थानचा मुलूख तालुक्यामध्ये विभागला होता आणि प्रत्येक तालुका अनेक ग्रामामध्ये (गावामध्ये) विभागला होता. ग्राम हा प्रशासनातील शेवटचा सर्वात लहान घटक होता. पाटील हा गावचा प्रमुख अधिकारी होता. प्रत्येक गावच्या पाटलाला पोलीस पाटील असे संबोधले जात असे. गावातील धडामोडीची बातमी मामलेदारास पुरविणे, गावातील गुन्हांचा शोध घेण्याच्या बाबतीत पोलीसांना मदत करणे, गावात किरकोळ तक्रारी उद्भवल्यास त्याचे निराकरण करणे ही कामे पोलीस पाटलाला करावी लागत असत. त्याच्या जोडीला कुलकर्णी हा ग्रामातील दुसरा अधिकारी होता. गावातील महसूल वसूल करण्याबाबतीत तो मामलेदारास मदत करीत असे.

याशिवाय देशमुख, देशर्पाडे, जमगी देसाई असे अधिकारी ग्राम-पातळीवर होते. परंतु बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींच्या कारकिर्दीमध्ये या अधिकाऱ्यांना कोणतेही अधिकार नव्हते. परंतु त्यांना पूर्वी ज्या जमिनी व गावे इनाम मिळालेली होती त्याबद्दल त्यांना सरकारी खजिन्यातून नेमणुकीपोटी रक्कम घावी लागत होती. देशमुख व देशर्पाडे हे अधिकारी संस्थानातील फक्त आटपाडी तालुक्यातच होते. गुणदाड तालुक्यात फक्त जमगी देसाई हे एकच होते. सन १८४२ मध्ये हंग्रजानी बागेवाडी महाल घेऊन गुणदाड तालुका प्रतिनिधीस दिला. या तालुक्यात जे जहागिरदार होते त्यांना त्यांच्या गावचा जो वसूल जमा होत होता, त्यातील निम्मा हिस्सा दिला जात असे. कारण पूर्वी हे जहागिरदार विजापूरच्या आदिलशाहाचे जहागिरदार होते व ते आदिलशाहाच्या गुरू धरण्यातील होते. सन १८४२ नंतर ते प्रतिनिधींच्या अधिपत्याखाली आले. त्यामुळे त्यांना पूर्वीच्या पध्दतीनुसार वसूल दिला जात होता. ६

प्रशासनाची प्रमुख अंगी :

अ) मुलकी प्रशासन -

अर्थ संस्थानचा सर्व मुलूख विसुरलेला आणि अत्यंत गैरसोयीचा असा होता. त्यामुळे प्रशासनासाठी बराच खर्च करावा लागत होता. त्यामुळे संस्थानच्या प्रगतीला खोळ बसली होती. संस्थानचा सर्व मुलूख एकत्र असावा अशी बाळासाहेबांची इच्छा होती. त्यासाठी त्यांनी संस्थानातील गैरसोयीची गावे ब्रिटिश सरकारने घ्यावीत व संस्थानच्या नजीकची गावे संस्थानास मिळावीत, जणेकरून संस्थान एकत्र होईल अशी ब्रिटिश सरकारला त्यांनी अनेकवेळा विनंती केली होती. परंतु त्यांना याबाबतीत यश आले नाही. त्यामुळे प्राप्त परिस्थितीत जे जे करता येईल ते ते करण्याचा त्यांनी आपल्या कारकिर्दीमध्ये प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

सोईप्रमाणे गावाची अदलाबदल -

तालुका हे प्रशासनातील महत्वाचे केंद्र होते. लोर्ना वरचेवर कामा-
विहित तालुक्यास जावे लागत असे. त्यामुळे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण मजवती
असणे आवश्यक होते. लोर्नाची ही गरज लक्षात घेऊन बाळासाहेबानी कुंडल
तालुक्यातील विहापूर व बैलवडे ही दोन गावे कुंडल तालुक्यापेक्षा औंध ठाण्यास
जवळची असल्यामुळे १९३०-३१ साली ती औंध ठाण्यात सामील केली. कोर्टी या
गावाचीही हीच अडवण होती. त्यामुळे तेही गाव सन १९३२-३३ मध्ये औंध
ठाण्यात सामील केले. त्याचप्रमाणे किन्हई व रंगम-माहुली ही ठाणीही आदी
लहान, एक-एक गावचीच होती. ही ठाणीही सन १९३४-३५ मध्ये औंध ठाण्यात
सामील करून औंध ठाण्यास तालुक्याचा दर्जा देण्यात आला. या प्रशासकीय
बदलामुळे प्रशासकीय लक्षात बचत होऊ लागली.

संस्थानच्या उत्पन्नाचे प्रमुख मार्ग -

औंध संस्थानातील लोर्नाचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा होता. त्यामुळे
जमीन महसूल हाच संस्थानच्या उत्पन्नाचा प्रमुख मार्ग होता. जमीन महसूलापासून
संस्थानला बरेच उत्पन्न मिळत होते. सन १९०९-१० साली निव्वळ जमीन
महसूलापासून मिळालेले उत्पन्न रुपये १,९०,५३२-०० इतके होते. हेच उत्पन्न सन
१९१९-२० मध्ये रुपये २,०२,६८९-००, सन १९२९-३० मध्ये रुपये २,१९,३११-००,
सन १९३९-४० मध्ये २,०७,७०४ रुपये १३ आणे ६ पैसे इतके होते, सन
१९३९ नंतर तालुकावार ग्रामपंचायती स्थापन झाल्या. सन १९४५-४६ चा
तालुकावार ग्रामपंचायतीचा जमीन महसूल पुढीलप्रमाणे आटपाडी तालुका
रुपये ४८,३६३-००, औंध तालुका रुपये ३०,३८३-००, सरसुडी तालुका रु.३०,१११-००
कुंडल तालुका रुपये ५१,४९०-००, गुणदाळ तालुका रुपये ३६,९४०-०० इतका
होता. ८

सन १९४० पर्यन्तची संस्थानच्या जमीन महसूलाची आकडेवारी पाहिल्यास आपणास असे दिसून येते की, बाळासाहेबांच्या कारकिर्दीच्या पहिल्या दहा वर्षांत जमीन महसूलामध्ये १२,१५७ रुपये, वीस वर्षांत २८,७७९ रुपये व तीस वर्षांत १७,१७२ रुपये अशी वाढ होत गेली दिसून येते. यापैकी सन १९१९-२० ते १९२९-३० या दहा वर्षांच्या कालावधीत जमीन महसूलाचे उत्पन्न बरेच वाढलेले दिसून येते. ही वाढ रिचिजन सर्व्हेमुळे झालेली होती. सन १९०९-१० या वर्षातील जमीन महसूलापेक्षा १९४५-४६ सालच्या जमीन महसूलामध्ये फक्त ६,७५५ रुपये वाढ झालेली दिसून येते.

जमीन महसूलाव्यतिरिक्त अन्य मार्गांनीही संस्थानला उत्पन्न मिळत होते. ते म्हणजे अफ, गाजा या रमली पदार्थापासून (सायरबाब) सन १९०९-१० मध्ये अनुक्रमे २,४०७ व ५,४६७ रुपये, १९१९-२० मध्ये ९,४३६ व २३,६६९ रुपये, १९२९-३० मध्ये २५,७७४ व ४८,११० रुपये, १९३९-४० मध्ये अफपासून १५,२३२ रुपये ७ आणो २ पैसे तर मार्ग व गाजा पासून १९,३७२ रुपये १ पैसा इतके उत्पन्न संस्थानला मिळत होते. १

नोंदणीकरणापासूनही संस्थानास सन १९०९-१० मध्ये ६,४२१ रुपये, सन १९१९-२० मध्ये १०,२५२ रुपये, सन १९२९-३० मध्ये ८,५५८ रुपये, सन १९४३-४४ मध्ये ६,४२८ रुपये इतके उत्पन्न संस्थानास मिळत होते. त्याचप्रमाणे स्टॅम्प, कायदा व न्याय, लोकल फंड, अकितोल ठेवीवरील व्याज, शिक्षण फी, तगड, अधिकारी कर इत्यादी बाबीपासूनही कमी-जास्त प्रमाणात संस्थानला उत्पन्न मिळत होते. प्राप्तीकरणापासूनही (इनकमटॅक्सपासूनही) संस्थानास मोठ्या प्रमाणावर म्हणजे सन १९३८-३९ मध्ये १,१३२ रुपये १० आणो ० पैसे, सन १९३९-४० मध्ये ६,०८६ रुपये २ आणो ० पैसे, सन १९४२-४३ मध्ये ५२,९३० रुपये १२ आणो १ पैसा, सन १९४३-४४ मध्ये २,०४,९२२ रुपये ३ आणो ० पैसे इतके

मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळत होते. इनकमटॅक्सची वरील आकडेवारी पाहिल्यास सन १९४३-४४ मध्ये इनकमटॅक्सपासून मिळणारे उत्पन्न हे त्या वर्षाच्या जमीन महसूलापेक्षाही जास्त असल्याचे आढळून येते आणि ही विशेष उल्लेखनीय बाब होय. १०

रेव्हिन्यू व रिव्हिजन सव्हे -

बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी सत्तेवर येण्यापूर्वीच म्हणजे सन १८८३-८४ मध्ये आटपाडी तालुक्याची रेव्हिन्यू सव्हे झाली होती. त्यानंतर १८९५-९६ साली कुंडल, गुणदाळ तालुक्याची व किन्हई ठाण्याची रेव्हिन्यू सव्हे झाली होती. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींनी अधिकार सूत्रे घेतल्यानंतर सन १९१३-१४ मध्ये त्यांनी आटपाडी तालुक्याची रिव्हिजन सव्हे केली. या रिव्हिजन सव्हेमुळे आटपाडी तालुक्याच्या जमीन महसूलामध्ये वाढ झालेली दिसून येते. या तालुक्याचा पूर्वीचा जमीन महसूल ५६,३४४ रुपये इतका होता. तो रिव्हिजन सव्हेमुळे ६३,७९८ रुपये झाला. म्हणजे रिव्हिजन सव्हेमुळे उत्पन्नात ७,४५४ रुपये वाढ झाली हे स्पष्ट होते. सरासरी शेकडा वाढीचे प्रमाण १३.२ इतके झालेले झालेले दिसून येते. रिव्हिजन सव्हेच्यावेळी बाळासाहेबांनी आकारवाढ लोकांना असल न होईल याची खबरदारी घेतली होती. या रिव्हिजन सव्हेच्या आकार-वाढीची मुदत ३० वर्षे ठरविली होती. म्हणजे नंतरची ३० वर्षे महसूलात वाढ होणार नव्हती. यानंतर सन १९२४-२५ मध्ये गुणदाळ तालुक्याची व सन १९२५-२६ मध्ये कुंडल तालुक्याची व औंध व किन्हई ठाण्याची रिव्हिजन सव्हे करण्यात आली. या रिव्हिजन सव्हेची मुदत ६० वर्षे ठरविण्यात आली. या रिव्हिजन सव्हेमुळे गुणदाळ तालुक्याच्या जमीन महसूलात १८,७१९ रुपये वाढ झाली. म्हणजेच गुणदाळ तालुक्याचा रेव्हिन्यू सव्हेप्रमाणे जमीन महसूल रुपये ४४,५५० इतका होता. तो रिव्हिजन सव्हेमुळे रुपये ६२,२६९ इतका झाला. या वाढीचे सरासरी प्रमाण शेकडा ३९.७ इतके दिसून येते. तर कुंडल तालुका व औंध, किन्हई ठाण्याचा रेव्हिन्यू सव्हेप्रमाणे स्कंदर जमीन महसूल ८०,३३० रुपये

इतका होता. तो रिविहजन सर्व्हेमुळे १,१२,६३७ इतका झाला. म्हणजे रिविहजन सर्व्हेमुळे जमीन महसूलामध्ये रकदर ३२,३३७ रुपये इतकी वाढ झालेली दिसून येते. या वाढीचे सरासरी प्रमाण शेंकडा ४०.२ इतके दिसून येते. ११

वरील विवेचनावरून रिविहजन सर्व्हेमुळे संस्थानात सारावाढ झाल्याचे स्पष्ट होते. परंतु ही सारावाढ करीत असताना कोणावरही अन्याय होणार नाही, लोकांचे कोणत्याही प्रकारचे नुकसान होणार नाही व अयोग्य, प्रमाणापेक्षा जास्त महसूल आकारला जाणार नाही, याची बाळासाहेबांनी योग्य खबरदारी घेतली होती. जमिनीची योग्य मोजमापे घेऊनच ही सारावाढ केलेली होती. या कामासाठी बाळासाहेबांनी स्वतंत्र प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण केली होती. रिविहजन सर्व्हेचे मोजमाप सुपरिटेण्डेंट लॅन्ड रेकार्ड्स आणि रजिस्ट्रेशन, सेंट्रल डिविजन, पुणे यांच्याकडून करून घेतले होते. नवीन रागू केलेले दर सेटलमेंट ऑफिसरकडून मान्य केलेले होते. दुसरी गोष्ट म्हणजे लोकांना शेती सुधारणेस वाव मिळावा यासाठी रिविहजन सर्व्हेची मुदत लांबची ठरविली होती. रेविहन्स सर्व्हे व रिविहजन सर्व्हे यामधील फरक रकमेची पहिल्या वर्णा लोकांना सूट दिली होती. त्याचप्रमाणे वाढलेल्या जमीन महसूलाबद्दल लोकांना व्यवस्थित माहिती व्हावी यासाठी सेटलमेंट रिपोर्ट व सर्व गावांचे नकाशे छापण्याची व्यवस्था केली होती. १२

साऱ्याची कायमची माफी -

रिविहजन सर्व्हेच्यावेळी संस्थानात सारावाढ झालेली होती. याचे प्रमुख कारण म्हणजे पहिल्या महायुद्धाच्यावेळी व नंतर धान्याचे दर मोठ्या प्रमाणावर वाढले होते. या सारावाढीबद्दल सुखातीस तीन-चार वर्णे कोणी तक्रार केली नाही. परंतु नंतर धान्याचे दर घसरले. मध्यंतरीच्या काळात धान्य व कापूस विकून मोठ्या प्रमाणावर रक्कम लोकांच्या हाती आल्यामुळे त्यांचे सर्वांचे प्रमाणही वाढले होते. तथापि नंतर धान्याचे दर घसरल्यामुळे लोकांची प्राप्ती कमी झाली. त्यामुळे लोक सारावाढीबद्दल तक्रार करू लागले. बाळासाहेबांनी लोकांची परिस्थिती लक्षात घेऊन काहीच आगाईत होत नसलेल्या जमिनीवरील सारा माफ केला.

तहकुबी -

शेतकऱ्यांना नेहमीच अनेक आपत्तींना तोंड द्यावे लागते. ज्या ज्यावेळी पिके बुडाली, नैसर्गिक आपत्ती इत्यादी कारणांमुळे लोकांची सरकारी सारा देण्यासारखी स्थिती नसेल, त्या त्यावेळी लोकांना संस्थानकडून सरकारी सारा मरण्याची तहकुबी दिली जात असे. बाळासाहेबांनी पुढील प्रमाणे आठ वेळा सारा मरण्याची लोकांना तहकुबी दिली होती. ती वर्षे - इ.स. १९१३-१४, १९१८-१९, १९२०-२१, १९२४-२५, १९२६-२७, १९३०-३१, १९३१-३२ व १९३२-३३.

सन १९३२-३३ मध्ये गुणदाळ तालुक्यातील लोकांची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची होती. धान्याचे दरही बरेच उतरले होते. त्यामुळे गुणदाळ तालुक्यातील सर्व लोकांना सारा वसुलीचे दुसऱ्या हप्त्याची रकमे २४,७०० ची बाळासाहेबांनी तहकुबी दिली होती. यावरून प्रजेबद्दलची बाळासाहेबांची कळकळ दिसून येते. १३

सूट -

याशिवाय वेळोवेळी चौकशी करून काही लोकांना जमीन साऱ्याची सूट दिली जात असे. सन १९३०-३१ व १९३१-३२ मध्ये शेतीमालाचे भाव बरेच उतरले. जागतिक मंदीमुळे शेतकऱ्यांस शेतमालास योग्य किंमत मिळनासो झाली. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांस शेतसारा देणे कठीण होते. यावेळी बाळासाहेबांनी बदललेल्या आर्थिक परिस्थितीला तोंड देता यावे व लोकांनी आपला सर्व कमी करावा, आपले राहणीमान कमी करावे, यासाठी संस्थानची आर्थिक परिस्थिती तशी नसतानाही, मागील थकबाकीसुद्धा सर्व रक्कम वसूल देईल त्यास वसुलाच्या रकमेच्या १/१० (एक चतुर्थांश) रक्कम सूट देण्याचे जाहीर केले व त्याप्रमाणे वरील वर्षी त्यांनी एकंदर ४२,३५१ रकमे ८ आणे ७ पैसे इतकी लोकांना सूट दिली.

त्याचप्रमाणे लोकांची आर्थिक स्थिती सुधारावी यासाठी सन १९३४-३५ मध्ये बाळासाहेबांच्या रौप्य ज्युबिली महोत्सवानिमित्त शेतकऱ्यांना तालुकावार पुढीलप्रमाणे सूट दिली होती.

गुणदाळ तालुका - दर झय्यास चार आणे.

कुंडल, औंध, किन्हई - दर झय्यास दोन आणे

आटपाडी तालुका - दर झय्यास १ आणा.

म्हणजे सन १९३४-३५ मध्ये स्कूण २१,०३० झय्ये ११ आणे ९ पैसे इतकी लोकांना शेतसा-यात सूट देण्यात आली होती. अशाप्रकारे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हरस्क प्रकाराने लोकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्नशील होते. १४

वसूलाच्या हप्त्यात बदल -

त्याचप्रमाणे लोकांना शेतसारा व्यवस्थितपणे मरता यावा यासाठी बाळासाहेबांनी वसूलाचे हप्ते ठरवून दिलेले होते. म्हणजे ज्या गावी खरीप पिक जास्त होते, त्या गावचा वसूलाचा हप्ता खरीप हंगामानंतर म्हणजे जानेवारी व मार्च या महिन्यात ठेवला होता. तसेच ज्या गावी रब्बी पिक जास्त होते, त्या गावी वसूलाचा हप्ता रब्बी हंगामानंतर म्हणजे फेब्रुवारी व एप्रिल या महिन्यात ठेवला होता. त्याचप्रमाणे काही ठिकाणी लोकांच्या मागणीवरून वसूलाच्या हप्त्यात बदल केलेला दिसून येतो. बऱ्याच वेळेस लोक वर्षाअखेर म्हणजे जून अखेरीस वसूल देत असत. आणि तशी स्वलत त्यांना बाळासाहेबांनी दिलेली होती.

दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे बाळासाहेबांच्या कारकिर्दीमध्ये कोणाकडूनही सवलतीने वसूल केला जात नसे. उलट लोकांची परिस्थिती लक्षात घेऊन सवलतीनेच वसूल केला जात असे.

मुळकी प्रशासनाची वैशिष्ट्ये :

दुष्काळ निवारणार्थ उपाययोजना -

सन १९१८-१९ मध्ये संस्थानात स्याजीकडेच दुष्काळ पडला. त्यामुळे लोकांची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची बनली. अशा परिस्थितीमध्ये बाळासाहेबांनी संस्थानात दुष्काळी कामे सुरू केली. नोकर लोकांना र्खाकरिता आगाऊ रक्कम दिली. संस्थानात जी पाण्याची ठिकाणी होती, ती दुस्त करून लोकांना पाणी मिळण्याची सोय केली. अनाथ मुलांना तसेच गरीब नोकर लोकांना लागणा-या जीवनावश्यक वस्तू मोफत दिल्या. त्याचप्रमाणे या दुष्काळाच्या काळात तालुक्याचे मामलेदार कौरे अधिका-र्यांना संस्थानात या दुष्काळात कोणाचाही उपासमारीने मृत्यू होता कामा नये याबाबत दहा राहण्याचे सक्त आदेश त्यांनी दिले. त्यामुळे संस्थानात या दुष्काळात स्याही व्यक्तीचा उपासमारीने मृत्यू झाला नाही हे विशेष होय.

नोकर वर्गासाठी नियम -

संस्थानातील सर्व नोकरवर्गास आपली कर्तव्यकर्मे, जबाबदा-या, कायदा हे व्यवस्थित समजावे, त्यांची कार्यदामता वाढावी यासाठी सन १९१८-१९ मध्ये बाळासाहेबांनी सर्व नोकरवर्गासाठी संस्थानात मुळी डिपार्टमेंट् मुळी लोअर व हायर स्टॅन्डर्डच्या परीक्षा सुरू केल्या. त्याचप्रमाणे पाळीदार, वतनदार, कुळकर्णी यांच्यासाठीही सन १९२४ मध्ये कुळकर्णी परीक्षा सुरू केली. तसेच किमान सातवी पास झाल्याशिवाय त्यांची कुळकर्णी म्हणून नेमणूक करू नये असे त्यांनी सर्व्हर काढले. त्याचप्रमाणे सन १९३४-३५ मध्ये पाटील लोकांनाही लिहिता-वाचता आले पाहिजे. कर्तव्य-जबाबदा-र्यांची त्यांना समज असावी या उद्देशाने त्यांच्यासाठीही परीक्षा ठेवण्यात आली. त्यामुळे सर्व नोकरांना आपल्या कर्तव्याची जबाबदारीची जाणीव होऊन सर्व कामे चोख होण्यास मदत झाली. तसेच नोकर वर्गाची कार्यदामता व उत्साह वाढला.

दुसरी गोष्ट म्हणजे संस्थानच्या लोकांनाच संस्थानातील नोकरीचा फायदा घेता यावा यासाठी बाळासाहेबांनी संस्थानच्या लोकांचेच नोकरीवर नेमणूक करावी, संस्थानच्या बाहेरील व्यक्तींची नेमणूक करावयाची झाल्यास सरकारची आगाऊ परवानगी घ्यावी अशा धोरणाचा पुरस्कार करणारे एक सर्व्हेर सन १९२० मध्ये काढले.

संस्थानातील गुणदाढ तालुक्यातील लोकांची भाषा ही कन्नड होती आणि तेथे काम करणारे अधिकारी मराठी भाषा बोलणारे होते. त्यामुळे तेथील लोकांचे म्हणणे काय आहे, त्यांच्या अडथळी काय आहेत हे अधिकारी वर्गास समजणे कन्नड भाषेचे ज्ञान नसल्यामुळे यंत्रासाधे होते. त्यामुळे ही अडथळी लक्षात घेताच बाळासाहेबांनी सन १९२१ मध्ये या तालुक्यात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी कन्नड परीक्षा पास झाले पाहिजे असे सर्व्हेर काढले.

लेखी समज व सविहस बुक -

बाळासाहेबांच्याकडे अनेक प्रकरणासंबंधी लोकांच्याकडून अर्ज येत होते. त्या अर्जाद्वारास लेखी स्वह्मात निकाल देण्याची प्रथा सन १९२५ पासून त्यांनी सुरू केली. त्यामुळे अर्जाद्वारास आपल्या अर्जासंबंधी लेखी स्वह्मात निकाल मिळण्याची सोय झाली. त्याप्रमाणे संस्थानातील बहुतेक सर्व नोकर लोकांचे सविहस बुके बाळासाहेबांनी तयार करून घेतली होती. त्यामध्ये संबंधित व्यक्तींचे माहितो नोंद करून ठेवली जात असे.

तालुका व गाव तपासणी -

बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी प्रत्येक वर्षी संस्थानातील प्रत्येक तालुक्यास प्रत्येक भेट देत असत. त्यावेळी ते स्वतः सर्व सात्यांच्या कारभाराची व्यवस्थित तपासणी करीत असत. कामातील उणीवा संबंधाने नोकर लोकांना सूचना देत.

त्यामुळे अधिका-यांवर राज्यकर्त्यांचा वचक राहून त्यांची कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होत होती असे दिसून येते. त्याप्रमाणे दर तीन वर्षांतून एकदा तरी प्रत्येक गावास वाळासाहेब भेट देत असत. यावेळी गावातील सर्व लोकांना एकत्र बोलावून त्यांच्या अडचणी काय आहेत, मागण्या काय आहेत हे ते समजावून घेत व लोकांच्या अडी-अडचणीबाबत तथेच निकाल देत असत. यास 'रयत सभा' असे म्हटले जात असे.

ही पध्दत सन १९३९ पर्यन्त चालू होती. अशाप्रकारे वाळासाहेबांनी आपल्या कारकिर्दीमध्ये मुळी सात्याची कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

ब) न्याय प्रशासन :

औंध संस्थानात देखील न्यायदानाच्या क्षेत्रात दिवाणी व फौजदारी हे दोन प्रमुख विभाग होते.

दिवाणी अधिकार -

इ.स. १८९७ च्या आक्टोबरपर्यन्त दिवाणी बाबतीत पोलिटिकल एजंटकडे अपील चालत असे. ती पध्दत मुंबई सरकारच्या पोलिटिकल सात्याच्या दि. २०-१०-१८९७ चा ठराव क्रमांक ६४४६ अन्वये बंद करण्यात आली. दिवाणी दाव्याबाबत पोलिटिकल एजंटकडे असलेले अधिकार काढून घेण्यात आले. तथापि क्वचित प्रसंगी दिवाणी बाबतीत तपासणी अर्ज घेण्याचा हक्क मुंबई सरकारकडे ठेवण्यात आला होता. तोही सन १९२० पासून बंद करण्यात आला. मुंबई सरकारच्या पोलिटिकल सात्याच्या दिनांक ३-९-१९२० च्या ठराव क्रमांक ३३२ आर. अन्वये संस्थानास दिवाणी बाबतीत पूर्ण अधिकार मिळाले.

फौजदारी अधिकार :

मुंबई सरकारच्या पोलिटिकल सात्याच्या दिनांक २०-१०-१८९७ च्या ठराव क्रमांक ६४४६ अन्वये ऑंध संस्थानास ईंडियन पिनल कोडाचे चेंप्टर ६ (रागकीय गुन्हासंबंधी) व चेंप्टर ७ (आर्मी व नेव्हीसंबंधी गुन्हाबद्दल) या खालील अपराध तसेच ईंडियन पिनल कोड कलम ३०२ (खून) कलम ३०३ (काळोपाण्याची शिक्षा झालेल्या इसमाने खून करणे), कलम ३०५ (मुलास, वेड्यास अगर बेशुध्द मनुष्यास आत्महत्या करणेस सहाय्य करणे) व कलम ३०७ पॅरा (आजन्म काळ्या पाण्याची शिक्षा झालेल्या इसमाने खून करण्याचा प्रयत्न करणे) या खाली येणाऱ्या गुन्हांचा न्याय देण्याचा अधिकार ठेवला नव्हता. या गुन्हांचा न्याय देण्याचा अधिकार सेशन्स जज या नात्याने पोलिटिकल सर्जंटकडे होता. त्यावर अपील मुंबई सरकारकडे चालत होते. नंतर सन १९२० मध्ये मुंबई सरकारच्या पोलिटिकल सात्याच्या दि. ३-९-१९२० च्या ठराव क्रमांक २३२ आर. अन्वये ऑंध संस्थानास फौजदारी बाबतीत काही किरकोळ नियंत्रणास पात्र राहून पूर्ण अधिकार देण्यात आले. मुंबईच्या गव्हर्नर साहेबांकडे फक्त कॅप्टीव्ह ज्युरिसडिक्शन ठेवणेत आली आणि पोलिटिकल सर्जंटकडे योग्य बाबतीत संस्थानिकास सल्ला देण्याचा अधिकार राहिला त्याचप्रमाणे त्यास संस्थानिकांचे निकालाविरुद्ध महत्वाचे बाबतीत तपासणी अर्ज घेता येत होते.^{१५}

दिवानी कोर्ट -

संस्थानातील दिवाणी स्वल्पाचे काम चालविण्याकरिता एक फिरते मुन्सफ कोर्ट होते. गुणदाळ, कुंडल, आटपाडी या ठिकाणाची सर्व दिवाणी कामे या कोर्टात चालत होती. या कोर्टाची मुख्य कचेरी कुंडल तालुक्यात सैदापूर या ठिकाणी होती. त्याचप्रमाणे ऑंध, किन्हेई, माहुली येथील दिवाणी काम चालविण्याचा अधिकार ऑंध येथील दफ्तरदार यांच्याकडे होता. दुसरी गोष्ट म्हणजे तालुक्यातील मामलेदाराना ग्रामपंचायतीच्या निकालाविरुद्ध दिवाणी बाबतीत अपील अर्ज स्वीकारण्याचा अधिकार सन १९०६ च्या कायदा क्रमांक ११ अन्वये मिळालेला होता असे दिसते. दिवाणी बाबतीत मुन्सफ कोर्टाच्या

निकाला विरुद्ध संस्थानचे कारभारी व औंध अधिपती यांच्याकडे अपील करता येत असे. दिवाणी बाबतीत सर्वोच्च अधिकार औंध अधिपतींच्या हाती होते. सन १९२९ पर्यन्त म्हणजे संस्थानात हायकोर्टाची स्थापना होईपर्यन्त तेथे दिवाणी बाबतीत हीच व्यवस्था कायम होती. सन १९०९-१० मध्ये दिवाणी कोर्टात ४३० दावे दाखल झाले होते. त्यापैकी ३०५ दावे त्याचवर्षी निकालात काढण्यात आले. फक्त १२५ दाव्यांचा निकाल शिल्लक होता. संस्थानच्या कारकारी कोर्टात (डिस्ट्रीक्ट जज कोर्टात) दिवाणी कोर्टाच्या निकाला विरुद्ध ३२ अपील अर्ज दाखल झाले होते. त्यापैकी २७ अपीलांचा निकाल देण्यात आला आणि ५ अपीले रद्द ठरविण्यात आली. सुद्ध बाळासाहेबांच्याकडे (हुजूर कोर्टात) १३ अपीले अर्ज दाखल झाले होते. त्या सर्वांचे निकाल त्यांनी दिले. सन १९२१-२२ मध्ये संस्थानात एकूण ४ दिवाणी कोर्टे होती. १६

ग्राम पंचायती -

पूर्वी खेडी आपल्या गावची व्यवस्था पाहणाऱी सुसंघटित अशी लहानशी राज्येच होती. परंतु पुढे ती तशी राहिली नाहीत. त्यांचे बरेच विघटन झाले. पाश्चिमात्य राष्ट्रांनी कला व विज्ञान या क्षेत्रात जी प्रगती केली होती त्याचे अनुकरण करण्यासाठी खेडी सुसंघटित होणे आवश्यक होते. त्याची पहिली पायरी म्हणजे ग्रामपंचायतीची स्थापना होय, हे जाणून बाळासाहेबांनी सन १९१६ मध्ये संस्थानात ग्रामपंचायतीची स्थापना केली. गावातील ते गावातच मिटावेत. लोकांना न्याय मिळविण्यासाठी जो खर्च करावा लागतो तो करावा लागू नये. लोकांच्या पैशाचा अवयव न होता त्यांना गावातच ताबडतोब न्याय मिळावा हा या पाठीमागेल बाळासाहेबांचा हेतू होता. १७

सन १९१६ मध्ये बाळासाहेबांनी संस्थानात ग्रामपंचायतीची स्थापना केली होती. परंतु त्यावेळी त्यांच्या कामकाजासंबंधी मार्गदर्शक नियम केले नव्हते. ग्रामपंचायतीचे काम व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी कामकाजासंबंधी काही नियम

असणे आवश्यक होते. यासाठी बाळासाहेबांनी सन १९१९ मध्ये ग्रामपंचायतींच्या कामासंबंधी नियमांचे पुस्तक तयार केले. या ७७ कलमी नियमांत ग्रामपंचायतींच्या निवडणुकीची पध्दत, त्यांची कामे, काम करण्याची पध्दत इत्यादी गोष्टींचा समावेश होता. शासकीय नियमाप्रमाणे १० पंच व एक सरपंच मिळून ११ जणांची पंचायत असे. उभय पदाकारांनी दोन-दोन पंच निवडून घ्यावे असत. शंभर रुपयांपर्यंत दिवाणी दाव्यांचा निकाल करण्याचा अधिकार व इंडियन पिनल कोड मधील काही कलमाखालील अपराधांची चौकशी करून दहा रुपयांपर्यंत दंड करण्याचा अधिकार ग्रामपंचायतींना देण्यात आला होता. त्यानंतर सन १९२६ मध्ये प्रातिनिधिक समेने काही दुष्टस्त्या करून त्या नियमांना कायद्याचे स्वरूप दिले. या दुष्टस्तीतील विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे स्त्रियांना पंच म्हणून निवडून देण्याचा लोकांना अधिकार दिला होता. सन १९३० मध्ये प्रातिनिधिक समेने कायदा करून ग्रामपंचायतींना २०० रुपयांपर्यंत दिवाणी दावे चालविण्याचा अधिकार दिला. सन १९१९ मध्ये संस्थानात एकूण २८ ग्रामपंचायती होत्या. सन १९२१-२२ मध्ये ३२ तर १९३५ मध्ये ४२ ग्रामपंचायती होत्या. या ग्रामपंचायतींनी अनेक दिवाणी व फौजदारी दाव्यांचा व्यवस्थित निकाल दिला होता. सन १९२१-२२ मध्ये ८५ दिवाणी व ३१ फौजदारी स्त्रियांचा ग्रामपंचायतींनी निकाल दिला होता. तर सन १९२९-३० मध्ये ७४ दिवाणी व २४ फौजदारी स्त्रियांचा निकाल ग्रामपंचायत कोर्टाने व्यवस्थित दिला होता. १८

हायकोर्ट -

सन १९२८ च्या डिसेंबरमध्ये प्रातिनिधिक समेपुढे वामनराव पटवर्धन यांनी संस्थानात स्वतंत्र हायकोर्ट नेमण्यासंबंधीचा ठराव मांडला. या ठरावास प्रातिनिधिक समेची अनुकूलता होती. परंतु बाळासाहेबांनी त्यास मंजुरीच दिली नाही. त्यामुळे सन १९२८ डिसेंबरच्या प्रातिनिधिक समेच्या अधिवेशनात स्वतंत्र हायकोर्टासंबंधीचा ठराव पास होऊ शकला नाही. परंतु या ठरावास

अनुसन्धन सन १९२९ च्या मार्च महिन्यात स्वतंत्र हायकोर्टाची स्थापना करण्यात आली. परंतु स्वतंत्र हायकोर्टाची स्थापना झाली असले तरी सन १९२९ जुलै पर्यन्त हायकोर्टाचे सर्व अधिकार बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींच्या कडेच होते. सन १९२० पासून खनाचे सटले चालविण्याचा अधिकार संस्थानास मिळाल्याचा पाठीमागे उल्लेख आलेला आहेच. त्याप्रमाणे पहिला खनाचा सटला बाळासाहेबांचे पहिले चिरंजीव राजेसाहेब यानी चालविला. त्याच्या निकालाबद्दल सातारच्या पोलिटिकल र्जटने प्रसशाद्गार काढले होते. त्यानंतर सन १९२९ मध्ये प्रातिनिधिक सभेने हायकोर्टात स्वतंत्र न्यायाधिकाची नेमणूक करण्यासंबंधीचा ठराव पास केला. या ठरावास बाळासाहेबांनीही मंजूरी दिली. त्याप्रमाणे पहिले हायकोर्ट जज म्हणून वाजीराव रामराव गुत्तीकर यांची नेमणूक करण्यात आली. परंतु दैवाने त्याचा अकाली मृत्यू झाल्यामुळे सुमारे एक वर्ष त्याचे काम सातारचे ^{प्रस्थात} कायदेपंडित श्री. दादासाहेब कर्दीकर यांनी केले. त्यानंतर सन १९३१ जुलै मध्ये रावसाहेब नारायण गोविंद पाफेकर, बी.ए., एल.एल.बी. यांची हायकोर्टाचे सरन्यायाधिका म्हणून नेमणूक करण्यात आली. १९

प्रातिनिधिक सभेने हायकोर्टांमध्ये स्वतंत्र न्यायाधिका नेमण्यासंबंधी पास केलेला ठराव इतर ठरावांप्रमाणेच बाळासाहेबांच्यावर बंधनकारक नव्हता. परंतु त्यांनी या ठरावास मान्यता दिली. याचे कारण म्हणजे न्यायदानाबद्दल यत्किंचितही संशय घेण्यास कोणास जागा राहू नये, असा त्यांचा आग्रह होता. त्यामुळे प्रातिनिधिक सभेने मंजूर केलेला ठराव स्वीकारून स्वखुणीने न्यायदान विषयक आपले अधिकार सोडून देऊन त्यांनी आपले पुरोगामित्व प्रकट केले. इतर संस्थानिकांना त्यांनी प्रगतीचा मार्ग दाखवून दिला. त्याचप्रमाणे दक्षिण महाराष्ट्रातील सर्व संस्थानिकांनी मिळून एक हायकोर्ट स्थापन करावे असे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधिना वाटत होते. संस्थानी प्रजेला काटेतोल न्याय मिळावा असे त्यांना प्रामाणिकपणे वाटत होते.

प्रिव्ही कौन्सिल -

सन १९३१ डिसेंबर मध्ये औंध संस्थानच्या प्रातिनिधिक समेने प्रिव्ही कौन्सिलचे बिल मंजूर केले. त्याप्रमाणे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींच्याकडे फक्त प्रिव्ही कौन्सिलचा अधिकार देण्यात आला. त्यांनी दोन प्रिव्ही कौन्सिलरांच्या सल्ल्याने निकाल द्यावा असा कायदा करण्यात आला. त्याचप्रमाणे ज्या दोन व्यक्तींची प्रिव्ही कौन्सिलर म्हणून नेमणूक करावयाची असेल त्यापैकी एका व्यक्तीस कायद्याचे चांगले ज्ञान असावे आणि यासाठी त्या व्यक्तीने ब्रिटिश इंडियामध्ये किमान दहा वर्षे वकिली किंवा न्यायखात्यात डिस्ट्रिक्ट किंवा सेशन्स जज्जाचे काम केलेले असावे असे बंधन होते. त्याचप्रमाणे प्रिव्ही कौन्सिलकडे काही ठराविक बाबतीतच अपील करता येत असे आणि त्यासंबंधी अनेक निर्बन्ध होते. त्यामुळे शक्यता ३-४ अपीले प्रिव्ही कौन्सिलकडे येत नव्हती. सन १९३५ मध्ये रा.सा. केशव अनंत सप्रे (रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज्ज, सातारा) व बॅरिस्टर गोविंद काशीनाथ गाडगीळ यांनी बाळासाहेबांचे प्रिव्ही कौन्सिलर म्हणून काम केले होते. २०

दिव्याणी कोर्टासंबंधी १९३२ चा कायदा :

ब्रिटिश मूळखात दिवाणी कोर्टाच्या निकालाविषयक पहिले अपील डिस्ट्रिक्ट जज्जाकडे व डिस्ट्रिक्ट जज्जाच्या निकालाविषयक हायकोर्टाकडे अपील करता येत असे. असाच कायदा संस्थानात होता. परंतु त्यामुळे लोकांच्यावर सर्वांचा बोझ पडू लागला. तो कमी करण्यासाठी प्रातिनिधिक समेने सन १९३२ मध्ये दिवाणी कोर्टासंबंधी एक महत्वाचा कायदा मंजूर केला. त्यास बाळासाहेबांनीही मंजूरी दिली. हा कायदा दिवाणी कायद्यात क्रांती धडवून आणणारा असाच होता. हा कायदा संमत होण्यापूर्वी वर सांगितल्याप्रमाणे दोन अपील कोर्टे होती. या कायद्याने मधले अपील कोर्ट कमी करून हायकोर्ट हे एकच अपील कोर्ट ठेवले. या व्यवस्थेमुळे लोकांचा स्का कोर्टाचा सर्ष वाचला.

त्याचबरोबर संस्थानासही स्टॅपापासून मिळणा-या उत्पन्नास मुकावे लागले. परंतु त्याकडे लक्ष न देता बाळासाहेबांनी लोकांच्या हिताकडे लक्ष देऊन हा कायदा मंजूर केला. जिल्हा न्यायालयाकडे फक्त पात्य, पालक, वारस अशा स्वभावाचे दावे घालविण्यापुरते अधिकार ठेवले होते.

औध संस्थानातील न्यायकोटीसंबंधी आपण वर चर्चा केली आहेच. परंतु न्यायकोटीस मदत करण्याकरिता जे कायदे संस्थानने केले होते त्यासंबंधाने काही माहिती देणे आवश्यक आहे. ब्रिटिश मूळात जारी असलेले जे कायदे संस्थानात लागू होते, त्याबद्दल विशेष लिहिण्याची गरज नाही. परंतु जे कायदे ब्रिटिश मूळात नव्हते व जे कायदे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींनीच आपल्या संस्थानात लागू केले होते, त्याविषयी माहिती देणे आवश्यक आहे. संस्थानात नवीन जारी केलेल्या कायद्यांपैकी तीन कायदे महत्त्वाचे होते. ते पुढीलप्रमाणे -

- १) हिंदू विधवेच्या वारसा हक्कासंबंधी सन १९२१ चा पहिला कायदा.
- २) हिंदू कायद्यातील दत्तक विधानासंबंधी सन १९२९ चा पहिला कायदा.
- ३) फौजदारी सट्यातील सल्लागार पंचाबाबत सन १९३२ चा सहावा कायदा. २१

विधवांच्या वारसा हक्काबद्दलचा कायदा :

वरीलपैकी सन १९२१ चा पहिला कायदा हा पुरुषाकडून वारसाने प्राप्त होणा-या मिळकतीसंबंधी हिंदू स्त्रियांच्या हक्कांच्या नियमनाबाबतचा कायदा होता. इतर संस्थानात नव्हे तर ब्रिटिश मूळात देखील अनुकरण करण्यासारखा हा कायदा होता. हा कायदा करताना जी कारणे दिली आहेत त्यात पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे :

हिंदू स्त्रियांचे पुरुषांपासून वारसाने मिळणा-या मिळकतीसंबंधी हक्क नव-याचे बाबतीत असमतेने व अनिश्चितपणाचे आहेत. त्या अडचणी दूर करण्यासाठी या कायद्यात प्रयत्न केला आहे. एखादे स्त्रीचा नवरा एका कुटुंबात मृत झाला व त्याने मरणापूर्वी आपली मिळकत वाटून घेतली नसेल तर तिला आपल्या नव-याच्या हिश्याची मिळकत वाटून मागण्याचा हक्क पोहचत नाही. म्हणून या कायद्याचा पहिला नियम असा केला आहे की, एखादे हिंदू स्त्रीचा नवरा तो एका कुटुंबात असता मृत झाला तरी तिला सामाजिक कुटुंबातील आपल्या नव-याच्या हिश्याची मिळकत वाटून मागण्याचा अधिकार आहे. त्यानंतर कलम नंबर २ मध्ये विधवेस वाटून आलेली अशी मिळकत तबदील करण्याचा हक्क काही निर्बंध सांभाळून दिला आहे. हा निर्बंध म्हणजे त्ति तबदील करण्याबाबत हुजूर कोर्टाची परवानगी मिळाविली पाहिजे. कारण सदर विधवा ही चांगले उद्देशाने मिळकतीची विल्हेवाट करीत आहे किंवा उपद्रव्यापी लोकांच्या नादी लागून वाईट हेतूने प्रेरित होऊन करीत आहे की काय हे समजावे. २२

या कायद्यामुळे हिंदू विधवांच्या अधिकारात वाढ झाली. पुष्कळ विधवांना त्यांचा कायदा मिळू लागला. या कायद्याच्या धाकामुळे एका कुटुंबातील पुरुष मंडळी विधवा स्त्रीस व्यवस्थित वागवू लागले. वाटणीसाठी अशा विधवेस सहसा कोर्टाची पायरी चढण्याचा प्रसंग येतच नव्हता. त्यामुळे अशा दाव्याची संख्याही कमी झाली. नवरा ह्यात असताना जिने आपला आयुष्यक्रम आनंदात घालविला तिला नव-याचे पश्चात् नव-याची संपादित मिळकत असूनही मीक मागण्याचा प्रसंग येत असे, तो या कायद्यामुळे टळला. या कायद्याचे श्रेय बाळासाहेबांच्या सामाजिक सुधारणावादी विचारास धावे लागते. कारण हा कायदा संस्थानात लागू केला त्यावेळी प्रातिनिधिक सभा अस्तित्वात नव्हती व या संबंधाने कायदा करण्याची मागणीही कोणी केलेली

हा कायदा म्हणजे बाळासाहेबांची अंतःप्रेरणा होती. या कायद्याचे मोर, सांगली वगैरे संस्थानात अनुकरण करण्याचे प्रयत्न केले गेले.^{२३}

दत्तक विधानासंबंधीचा कायदा :

सन १९२९ चा पहिला कायदा हा दत्तक विधानासंबंधी होता. दत्तक विधानासंबंधी त्यावेळी हिंदुधर्मशास्त्रामध्ये काही चमत्कारिक निर्बन्ध होते. ते म्हणजे दत्तक घेणा-या बापास दत्तक घेणा-या मुलाच्या आईशी तिच्या कौमार्य अवस्थेत लग्न करणे तत्त्वतः शक्य असले पाहिजे. याचाच अर्थ असा की, कोणत्याही आपल्या मुलीचा मुला, बहिणीचा मुला, मावशीचा मुला दत्तक घेता येत नव्हता. हा उघड अन्याय असूनही स्वीपरंपरेचे प्राबल्य असल्याने हा कायदा असाच राहून गेला होता. हा अन्याय सन १९२९ च्या कायद्याने दूर केला गेला. या कायद्याने कोणत्याही वर्णातील एखाद्या मनुष्याने मुलीचा अगर बहिणीचा अगर जिच्याशी कुमारिका स्थितीत विवाहसंबंध सशास्त्र रितीने झाला नसता अशा स्त्रीचा मुला दत्तक घेतला तर ते दत्तक विधान अशास्त्र ठरणार नाही असे जाहीर केले. त्यामुळे दत्तक घेण्याच्या बाबतीत लोकांची जी कुर्बणता होत होती ती दूर झाली.^{२४}

सल्लागार पंचासंबंधीचा कायदा :

सन १९३२ चा हा कायदा सल्लागार पंचासंबंधी होता. या कायद्यान्वये दिवाणी व मॅजिस्ट्रेट कोर्टात काही खटल्यांचे काम सल्लागार पंचांचे मदतीने केले पाहिजे असे ठरविण्यात आले. संस्थानातील या कायद्याचे स्वल्प भिन्न होते. ब्रिटिश कायद्याप्रमाणे दिवाणी कामात कोठेही सल्लागार पंच घेऊन काम केले जात नव्हते. फक्त फौजदारी खटल्यात असेच होते. परंतु ते फक्त सेशन कोर्टात चालणा-या खटल्यात घेतले जात होते. परंतु या कायद्याने दोन्ही प्रकारच्या खटल्यात पंचांना मत देण्याचा अधिकार ठेवला होता. या पाठीमागील बाळासाहेबांचा हेतू लोकांना न्यायदानाचे काम कसे चालते याचे प्रत्यक्ष ज्ञान

मिळवे, त्याचप्रमाणे त्यांच्या ज्ञानाचा, अनुभवाचा उपयोग कोटीस व्हावा हा होता. परंतु बाळासाहेबांच्या या प्रयत्नास फारस यश मिळाले नाही. कारण सत्तागार पंच म्हणून काम करण्यास लोक अपेक्षाप्रमाणे उत्सुक नव्हते. लोकांना या हक्काची योग्य जाणीवच झालेली नव्हती.^{२५}

न्याय व अंमलबजावणी सात्याची फारकत :

औंध संस्थानच्या न्यायदोत्रातील सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सन १९३४ डिसेंबरमध्ये प्रातिनिधिक समेने न्यायसाते व अंमलबजावणी साते वेगवेगळे करण्यासंबंधी संमत केलेला कायदा होय. त्यास बाळासाहेबांनी मान्यता दिली आणि सर्वमान्य असणारे सत्ता विभागणीचे तत्व आपल्या संस्थानात अंमलात आणले. सन १९३४ च्या कायदानुसार न्याय देणारे साते व अंमल-बजावणी करणारे साते ही दोन साती वेगवेगळी करण्यात आली. या विभागणीमुळे संस्थानचा सर्व वाढणार होता. परंतु त्याकडे बाळासाहेबांनी लक्ष दिले नाही. न्यायदान चौख व निदोष असण्यावरच संस्थानचा राज्य-कारभार चालला किंवा वाईट हे ठरविले जाते असे त्यांचे प्रांजळ मत होते. त्यासाठीच त्यांनी हे विभागणीचे तत्व अंमलात आणले.

सन १९३५ मध्ये औंध व आटपाडी तालुक्यास कायमचे सबज्ज नेमण्यात आले व त्यांच्याकडेच ज्या त्या तालुक्याचे पहिल्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार देण्यात आले. गुणदाळ व कुंडल या दोन तालुक्यास मिळून एकच सब ज्ज व मॅजिस्ट्रेट वर्ग १ नेमले होते. याचे कारण गुणदाळास फौजदारी खटले फारच कमी असत. फार तर वर्णातून सात-आठ इतकेच असत. त्यामुळे स्वतंत्र मॅजिस्ट्रेटची त्या ठिकाणी नेमणूक केलेली नव्हती. तथापि कुंडलचे सबज्ज हे वरचेवर जाऊन गुणदाळ येथील दिवाणी व फौजदारी कामे करीत होते. तालुक्यांच्या मामलेदारांकडे किरकोळ मॅजिस्ट्रेटी अधिकार ठेवले होते. तथापि त्यांना कोणत्याही गुन्हाची चौकशी करून निकाल देण्याचा अधिकार नव्हता. सेशनचे अधिकारही स्वतंत्र व्यक्तीकडे दिले होते.^{२६}

संदरीत हा प्रयोग होतयाशा औंध संस्थानास खाच्या दृष्टीने सरोसरच डोपण्यासारखा नव्हता. परंतु बाळासाहेबांनी तो सुरू केला होता. औंध संस्थानातील सन १९३० ते १९३८ या कालातील म्हणजेच बाळासाहेबांच्या कारकिर्दीतील न्याय प्रशासनासंबंधी वि.स. बसले यांनी आपल्या अहवालात असे म्हटले आहे की,

द्विटिशांनी खालसा मुल्लात जसे न्यायप्रशासन निर्माण केले होते त्याच्यावरच आधारित अशी औंध संस्थानमधील न्यायप्रशासन व्यवस्था आहे. औंध संस्थानने न्यायदानासाठी वेगवेगळी न्यायासने निर्माण केली आहेत. परंतु न्यायदानाचे काम हे जुन्या, कालबास कायदास अनुसरूनच केले जात आहे. त्यामुळे न्यायदानामध्ये अनेक उणीवा राहात आहेत. लोकांना योग्य न्याय मिळत नाही. तथापि जुन्या प्राचीन पंचायत पध्दतीतील दोष दूर करून त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा औंध संस्थानने प्रयत्न केला आहे.

सन १९३९ च्या राज्यघटनेच्या कायदानुसार औंध प्रशासनामध्ये नवीन सुधारणा समाविष्ट करण्यात आल्या. याचा अर्थ जुनी पध्दत पूर्णपणे डावलली नाही. तर जुन्या न्यायदान पध्दतीमधील ज्या चांगल्या आवश्यक गोष्टी आहेत त्या स्वीकारूनच नवीन सुधारणा घडवून आणल्या आहेत. स्वराज्य राज्यघटनेचा कायदा पास होण्यापूर्वी नागरिकांना न्यायासाठी, खेले चालविण्यासाठी बराच अनावश्यक खर्च करावा लागत होता. परंतु सन १९३९ च्या स्वराज्य घटनेतील कलम नंबर २० व कलम नंबर २१ नुसार हायकोर्टाकडून वेळोवेळी येणा-या सूचनांचा विचार करून हायकोर्टाच्या बंधनात राहून प्राथमिक फौजदारी व दिवाणी स्वल्पाचे खेले हे पंचायत मध्येच सोडविले जातील व लोकांना न्याय मोफत व तात्काळ मिळण्याची सोय होईल. त्याचप्रमाणे पंचायत न्यायसमाच्या निकालाविषय हायकोर्टाकडे वाद मागता येईल. २७

स्वराज्याच्या धटनेतील न्यायप्रशासन :

सन १९३९ च्या स्वराज्याच्या राज्यधटनेच्या घोषणेनंतर काही महिन्यातच औंध संस्थानातील न्यायप्रशासनाची मक्कम चौकट तयार केली गेली. दिवाणी व फौजदारी कायद्यासंबंधी या कायदानुसार खालील न्यायासने धटनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आली.

१) सरन्यायाधिश - हायकोर्ट औंध संस्थानचा मुख्य न्यायाधिश.

२) न्यायाधिश - तालुका पातळीवर, दोन न्यायाधिश एक आटपाडी या मोठ्या तालुक्यासाठी व दुसरा औंध, कुंडल व गुणदाळ तालुक्यासाठी.

३) न्यायसभा - या गावपातळीवर होत्या. सण ७२ न्यायसभा अस्तित्वात आल्या. न्यायसभा हा ग्रामपंचायतीचाच भाग होता. ग्रामपंचायती या सरकारला म्हणजेच पंतप्रधान व त्यांचे मंडळ यांना जबाबदार होत्या. न्यायसभांचा कारभार हा न्यायाधिशाला जबाबदार होता. न्यायसभांचा कारभार हा न्यायाधिशालाच्या देखरेखीखाली चालत होता. मात्र त्या सरन्यायाधिशाला जबाबदार होत्या. सरन्यायाधिशाला राजाकडून हुकूम मिळत होता. अशाप्रकारची न्यायप्रशासनाची मक्कम चौकट सन १९३९ च्या कायदाने संस्थानात निर्माण केली. २८

अशाप्रकारे बाळासाहेबांनी आपल्या कारकिर्दीमध्ये न्यायप्रशासनासंबंधी अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. परंतु त्यांना न्यायप्रशासनाची मक्कम चौकट निर्माण करता आली नाही. लोकांना न्याय मिळविण्यासाठी बराच अनावश्यक खर्च करावा लागत होता. त्याचप्रमाणे लोकांना तात्काळ व दोषरहित न्याय मिळत नव्हता असे श्री. बरवले यांच्या अहवालावरून दिसून येते. असे असले तरी बाळासाहेबांनी आपल्या कारकिर्दीमध्ये न्यायप्रशासनात अनेक सुधारणा घडवून आणून न्याय जास्तीतजास्त लोकांभिमुख करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

क) पोलीस प्रशासन :

विसाव्या शतकात औंध संस्थानात लष्कर नव्हते. परंतु अर्थात शान्तिता व सुव्यवस्थेसाठी आजच्या प्रमाणेच औंध संस्थानात पोलीस प्रशासन निर्माण केले होते. बाळासाहेब सत्तेवरजाले (१९०९) त्यावेळी संस्थानात शिबंदीसह एकूण पोलीस शिपायांची संख्या १६२ होती. यापैकी ४ इन्स्पेक्टर, २५ हॅंडकॉन्स्टेबल, ४२ कॉन्स्टेबल आणि ११ स्वार होते. या व्यवस्थेवर एकूण खर्च २२,३३६ रुपये २९ आणे ७ पैसे इतका होता. यापैकी शिबंदी म्हणून नेमलेल्या शिपायांवर वरील रकमेपैकी ९,७८४ रुपये १४ आणे ३ पैसे इतका खर्च होत होता. बाकी रक्कम पोलीस शिपायांवर खर्च होत होती. शिबंदी म्हणून संस्थानात जो व्यवस्था होती ती सरकारी सजिना, तुर्क व राजवाडा यांच्या संरक्षणासाठी उचली होती. याना क्वांतीचे शिक्षण दिले जात होते. सन १९२१-२२ मध्ये एकूण पोलीसांची संख्या १४३ होती. यापैकी शिबंदी शिपाई ७८ व इतर शिपाई ६५ होते. खर्च अनुक्रमे ८,५०७ रुपये १४ आणे ८ पैसे व १४,९०७ रुपये १२ आणे ८ पैसे इतका होत होता. सन १९२९-३० मध्ये एकूण पोलीस शिपायांची संख्या १३९ होती. यापैकी शिबंदी शिपाई ७८ व शिपाई ६१ होते. त्यावर होणारा खर्च अनुक्रमे ७,३८४ रुपये ८ आणे ६ पैसे व १४,२७४ रुपये ३ आणे ४ पैसे इतका होता. सन १९३९-४० मध्ये एकूण पोलीसांची संख्या १२१ होती. यापैकी ८२ शिबंदी शिपाई व ४९ शिपाई होते. खर्च अनुक्रमे २,१३८ रुपये ८ आणे ० पैसे व १३,९२४ रुपये ११ आणे ८ पैसे इतका होत होता.^{२९}

वरील विवेचनावरून बाळासाहेबांच्या कारकिर्दीमध्ये पोलीस दल व त्यावर होणारा खर्च यात घट झालेली दिसून येते. मात्र बाळासाहेब पंतप्रतिनिधींनी या सात्याची कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. सुखातील संस्थानच्या कारणा-याबळेच पोलीस निरीदाक व डिस्ट्रिक्ट

मॅजिस्ट्रेट यांचे अधिकार खण्टले होते. पोलीस प्रशासनातील हा दोष दूर करण्यासाठी बाळासाहेबांनी या अधिकारांची विभागणी करून पोलीस निरीक्षक हे पद स्वतंत्र अधिका-याकडे सोपविले. त्याप्रमाणे उ.स. १९३५ मध्ये रावसाहेब रामवर्द्ध गणेश हिवरेकर हे पोलीस निरीक्षक होते. गावची संरक्षण व्यवस्था पोलीस पाटलीकडे होती. प्रत्येक गावी पोलीस पाटली होते.

संस्थानच्या पोलीस खात्यातील जे लोक आपली हुशारी, कर्तबगारी दाखवीत त्यांची सन्मानस्पेक्टर म्हणून नेमणूक केली जात असे. त्याचप्रमाणे जे आपल्या कर्तव्यामध्ये कसर करीत अर्शांना सेवेतून काढून टाकले जात असे. बाळासाहेबांनी व-याच पोलीस शिपायांना व गावच्या पोलीस पाटलींना कर्तव्यात कसर केल्याबद्दल काढून टाकल्याची उदाहरणे आहेत. सुखातील पोलीस शिपायांपैकी बहुतेक लोक मराठी शिकलेले असेच होते. परंतु नंतर इंग्रजी भाषेचा सर्वत्र प्रसार होऊ लागला. त्यामुळे इंग्रजी भाषेचे ज्ञान असणा-या अधिकारी वर्गाची संस्थानात गरज भासू लागली. यासाठी बाळासाहेबांनी पोलीस ट्रेनिंग स्कूल नाशिक येथे संस्थानच्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षणासाठी पाठवून प्रशिक्षित अधिकारी वर्ग संस्थानात निर्माण करण्याचाही प्रयत्न केलेला दिसून येतो. त्यांनी संस्थानचे रहिवाशी असलेले रा. गोविंद देशमुख व रा. कासम मोदो यांना प्रशिक्षणासाठी नाशिकला पाठविले होते. त्यानंतर खर्चाच्या व इतर दृष्टीने विद्यार्थ्यांस नाशिकला प्रशिक्षणासाठी पाठवून तयार करणे गैरसोयीचे वाटू लागले. त्यामुळे बाळासाहेबांच्या या कार्यास मर्यादा पडल्या होत्या. पुढे सांगली संस्थानने मे.रावसाहेब बापट यांच्या देखरेखीखाली नाशिक पोलीस ट्रेनिंगच्या धर्तीवरच पोलीस ट्रेनिंग स्कूल सुरू केल्यानंतर त्यामध्ये बाळासाहेबांनी विद्यार्थ्यांना पाठवून प्रशिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला. पोलीस शिपायांमध्ये देखील अशिक्षित शिपाई होते. त्यामुळे बाळासाहेबांनी आपल्या कारकिर्दीमध्ये पोलीसात भरती करताना शक्यतो लिहिता वाचता येणा-या लोकांनाच भरती करण्याचे धोरण ठेवले होते.

बाळासाहेबांच्या सुध्दातीच्या २५ वर्षांत रफंदर १,३८३ गुन्हांची नोंद झाली होती. त्यापैकी खून दरबड्यासारखे भयानक गुन्हे ४० होते. या म्यंकर गुन्हांचा पोलीस खात्याने तपास लावला. बाकी इतर गुन्हांपैकी बहुतेक गुन्हांचा तपास लागलेला होता. रफंदर चोरीस गेलेली मालसत्ता १,३९,९८७ रुपये १५ आणे ९ पैसे इतकी होती. त्यापैकी ६०,६७८ रुपये ६ आणे ४ पैसे इतका माल परत मिळविला होता. म्हणजेच चोरीस गेलेल्या मालाचे सापडलेल्या मालाशी प्रमाण शकडा ४३.३ इतके होते.^{३०} यावरून बाळासाहेबांच्या कारकिर्दीमध्ये पोलीस खाते चांगलेच कार्यरत होते, असे दिसते. संस्थानच्या हद्दीत धडलेले मोठे गुन्हे उधडकीस आणण्याच्या बाबतीत पोलीस खात्याकडून योग्य खबरदारी व मेहनत घेतली जात होती असे दिसून येते. अंध संस्थानातील पोलीस खाते संस्थानात धडणा-या गुन्हांच्या बाबतीत कार्यरत असे होतेच, परंतु अनेक वेळा संस्थानातील पोलीस खात्याने ब्रिटिश हद्दीत धडलेले गुन्हे उधडकीस आणण्याच्या कामी ब्रिटिश पोलीस खात्यालाही मदत केल्याचे दिसून येते. याबद्दल संबंधित पोलीस अधिका-यास ब्रिटिश पोलीस खात्याकडून बक्षीसे व पारितोषिक देण्यात आली होती. यापैकी सबहन्स्पेक्टर रा. कृष्णाजी चिंतामण हलर्सीकर यांना लाटेवाडी येथील गुन्हा उधडकीस आणण्यासंबंधी व सातारा जिल्हातील शोरे या गावी झालेल्या सूनाचा तपास करण्याच्या कामी ब्रिटिश पोलीसास मदत केल्या- बद्दल अनुक्रमे ५० व १५ हप्त्यांचे बक्षीस व सर्टिफिकेट मिळाले होते. तसेच आटपाडी तालुक्यातील खरसुडी गावच्या कैकाडी जमातीच्या लोकांनी ब्रिटिश हद्दीमध्ये बरेच गुन्हे केले होते. ते सर्व उधडकीस आणण्याच्या कामी ब्रिटिश पोलीसास मदत केल्याबद्दल रावसाहेब हलर्सीकर यांना व पोलीस जमादार रा. धोरपडे यांना मे. डिस्ट्रिक्ट सुपरिटेंडेंट ऑफ पोलीस, सातारा यांनी बक्षीसे दिली होती.^{३१}

ज्याप्रमाणे संस्थानातील पोलीस खाते तपासकार्यात ब्रिटिश पोलीस खात्यास मदत करित होते. त्याप्रमाणे ब्रिटिश पोलीस खाते देखील संस्थानातील पोलीस खात्यास मदत करित होते असे दिसून येते. हिवतड येथील खनाचे तपास कार्यात मदत केल्याबद्दल सर्व्हन्स्येक्टर वळामे, विटा रयाना व त्यांच्या साथीदारांना औंध संस्थानकडून योग्य पारितोषिके देण्यात आली होती. ३२

बाळासाहेबांनी आपल्या कारकिर्दीमध्ये पोलीस खात्यात हुशार व तज्ञ माणसे नेमण्याकडे कटाक्ष ठेवला होता. पोलीस खात्याकडून निष्कारण कोणासही त्रास होऊ नये याकडे त्यांचे विशेष लक्ष होते. यासाठी त्यांनी कडक उपाययोजना केली होती. त्याप्रमाणे कर्तव्यदत्ता अधिका-र्यांना योग्य बक्षीसे, पारितोषिके देऊन त्यांना प्रोत्साहन देण्याचे, त्यांची कार्यक्षमता वाढविण्याचे त्यांनी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

संस्थानच्या इतर प्रगतीच्या बाबतीत संस्थानचा विस्फुटीतपणा जसा अडथळा होता तसेच पोलीस प्रशासनाच्या बाबतीतही होते. संस्थानची गावे विसुरलेली आणि मध्यंतरे काही ब्रिटिश प्रदेश असल्यामुळे सनासारखा गुन्हाच्या तपासाच्या कामास बरीच अडचण येत होती. तथापि ब्रिटिश पोलीसास संस्थानातील व संस्थानातील पोलीसास ब्रिटिश पोलीस वेळोवेळी मदत करित असल्याने गुन्हाचा शोध लावणे शक्य होत होते.

पहिल्या महायुध्दानंतरच्या काळात ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी संस्थानाधिपतींना त्यांच्या अंतर्गत कारभारात बरेच स्वार्तंत्र्य थायला सुखात केली. त्याचा स्तदेशीय संस्थानाधिपतीपैकी काही जणांनी सदुपयोग करून घेतला. औंध संस्थानचे अधिपती बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हे त्या दूरदर्शी अधिपतीपैकी एक होते. त्यांच्याच कारकिर्दीत संस्थानच्या कारभाराची नीट धडी बसली आणि औंध संस्थानात प्रशासनाची पक्की चौकट तयार झाली.

संदर्भ व त्कटोपा

- १) गौरव ग्रंथ मंडळ, औंध, शके १८५७, श्रीभवानराव गौरव ग्रंथ, भाग २
विभाग १, पृ. ४.
- २) औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्ष १९३९-४०, गौरव ग्रंथ, उपरोक्त,
विभाग ४, पृ. १७.
- ३) कित्ता, विभाग १, पृ. १२५, विभाग ४, पृ. १००.
- ४) रोदरमुंड ईदिरा, दि औंध एक्सप्रिमेंट ए गंधीयन ग्रासस्टर् लोमॅकसी,
पृ. २१, औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्ष १९२९-३०.
- ५) मागवत, अ.ना., सातारच्या प्रतिनिधी धराण्याचा इतिहास, ग्रंथांक १,
पृ.२३.
- ६) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त (परिशिष्ट क्र. ५) पृ. १७-१८.
- ७) मागवत अ.ना., उपरोक्त, पृ. १९.
- ८) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त (परिशिष्ट) पृ. ६, औंध संस्थान प्रशासन
अहवाल, वर्ष १९३९-४०, लोकसत्ताक औंध (चाफेकर चौकशी समितीचा
अहवाल).
- ९) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त (परिशिष्टे), पृ. ६, औंध संस्थान प्रशासन
अहवाल, वर्ष १९३९-४०.
- १०) औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्ष १९३९-४०, १९४३-४४, गौरव ग्रंथ,
उपरोक्त (परिशिष्टे), पृ. ६.
- ११) औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्ष १९०९-१०, १९२१-२२, १९२९-३०.
- १२) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४, पृ. १७-१८.
- १३) कित्ता, पृ. २१.
- १४) कित्ता, पृ. २१-२२.
- १५) कित्ता, पृ. ३२-३३.

- १६) भागवत, अ.ना., उपरोक्त, पृ. २३, औंध संस्थान प्रशासन अहवाल,
वर्षों १९०९-१०, १९२१-२२.
- १७) रोदरमुंड ईदिरा, उपरोक्त, पृ. २७-२८, गौरव ग्रंथ, उपरोक्त,
विभाग ४, पृ. ३३-३४.
- १८) औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्षों १९२१-२२, १९२९-३०, रोदरमुंड
ईदिरा, उपरोक्त, पृ. २७, गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४,
पृ. ३३-३४, पटवर्धन वि.अ., संस्थानातील लोकशाहीचा लढा, पृ. ८३-९४.
- १९) रोदरमुंड ईदिरा, उपरोक्त, पृ. २८, पटवर्धन वि.अ., उपरोक्त, पृ. ९२.
- २०) पटवर्धन वि.अ., उपरोक्त, पृ. १०१, गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४,
पृ. ३६.
- २१) रोदरमुंड ईदिरा, उपरोक्त, पृ. २८, औंध संस्थान प्रशासन अहवाल,
वर्षों १९२१-२२, १९२९-३०, गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४, पृ. ३६-३७.
- २२) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४, पृ. ३७. प्र.न. जोशी यांच्या आदर्श
मराठी शब्दकोशात तब्दीलचा अर्थ फेरबदल असा दिला आहे.
- २३) किता, पृ. ३७, रोदरमुंड ईदिरा, उपरोक्त, पृ. २८.
- २४) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४, पृ. ३७-३८, पटवर्धन वि.अ., उपरोक्त,
पृ. ८६, रोदरमुंड ईदिरा, उपरोक्त, पृ. २८.
- २५) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४, पृ. ३८.
- २६) किता, विभाग ४, पृ. ३९.
- २७) वि.स. बसले, औंध संस्थानातील न्यायदान पध्दती, १९४१,
रोदरमुंड ईदिरा, उपरोक्त, पृ. ४३-४४.
- २८) रोदरमुंड ईदिरा, उपरोक्त, पृ. ४४.
- २९) औंध संस्थान प्रशासन अहवाल, वर्षों १९०९-१०, १९२१-२२, १९२९-३०,
१९३९-४०.
- ३०) गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, विभाग ४, पृ. ४१.
- ३१) किता, पृ. ४१.
- ३२) किता, पृ. ४१.